

KÜRESEL TUTKU: FUTBOL

Habibe ÖNGÖREN*

Ece KARADOĞAN**

"Galibin burnu büyümemeli, mağlubun cesareti kırılmamalıdır."
Konfüçyüs

Global Passion: Soccer

Media companies all over the world intensively covered World Cup 2002 for one month. Millions of people were interested in soccer. What was the reason that people were so much concentrated on World Cup 2002? What were the reasons that people experienced happiness and dissappointments with results of games? Therefore, this article states how the magic of soccer has influenced people from past to present?

Key words: Soccer, globalizations, leisure, game.

.....

* Araş.Gör., İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Radyo-TV ve Sinema
** Araş.Gör., İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Tanıtım

Bugün milyonlarca insanı ekran başına kilitleyen, yüz binlercesinin ise devasa stadyumlara dolduran yaşlı-genç, kadın-erkek demeden taraftarı oldukları takım için gönül birliği kurduran futbol nedir? Nasıl ve ne zaman doğmuştur? Futbol en temel tanımıyla 11'er kişilik iki takımın çeşitli kurallar çerçevesinde, belirli özellikleri olan bir mekanda, topa ayaklarıyla vurmak suretiyle oynadıkları bir oyundur. Öyle bir oyun düşünün ki, dünya üzerinde küçük veya büyük, zengin veya yoksul her ülkede oynansın. Her ülkenin futbol takımları ve bu takımların taraftarları olsun.

Futbol nasıl doğdu?

Top oyunları eski çağlardan beri dünyanın hemen hemen her yerinde oynanmıştır. Top ile oynanılan oyunlar birbirine benzerlikler gösterdiği kadar birbiriyle hiç ilgisi olmayan oyunlarda olmuştur. Kolomb öncesi orta Amerika'dan, eski Çin'e, Firavunların Mısır'ından Eskimolara kadar pek çok millet top oyunları ile haşır neşir olmuştur. Bu top oyunları arasında tarihsel bir bağ yoktur. İnsanlar bu oyunlar aracılığıyla aynı anda birden fazla ihtiyacını gidermiştir. Top oyunları salt oyun olsun diye oynanan bağımsız birer etkinlik değil dini bir işlevi yerine getiren ve insan toplumuna hizmet eden oyunlardır. (Stemmler 2000: 11) Eski Amerika'da Kızılderililer tarafından oynanan top oyunu günümüz futbolundan oldukça farklıydı. Kızılderililer şişirilmiş bir topa, ellerini yere değdirmekten kaçınarak topa vurmaya çalışıyorlardı. Kızların üzerinde, topun darbesini hafifletmek amacıyla sert bir deri parçası kullanıyorlardı. Oyuncular topu uylukları, ayak bilekleri yada elleriyle rakip sahaya atmaya, yan duvarlarda bulunan taş halkaların içinden geçirmeye çalışıyorlardı.

Maya, Aztek ve Kızılderililer gibi Amerika kavimlerinin oynadıkları top oyunlarıyla bizim bildiğimiz futbol arasında çok az sayıda benzerlikler olmasına karşın, eski Çinlilerin ts'u kü adlı oyunu günümüz futboluna oldukça benzerlik gösterir. Futbolu Çinliler icat etmiş gibi görülmektedir. Çin kaynaklarına göre, futbol İ.Ö. 2697 yıllarında oynanmaya başlamıştır.

Amaç imparatorluk askerlerinin savunma becerisini güçlendirmektir. Çinliler bu oyuna ts'u kü (topu ayakla oynamak) demekteydi. Yaklaşık onar kişiden oluşan iki takım dört köşeli bir oyun sahasında masif bir topu, bambu direklerinden yapılmış ve fileyle örülmüş olan yaklaşık beş metre yüksekliğindeki bir kaleye sokmaya çalışırdı. Kısa zamanda popülerleşen bu oyun sadece askerlerin oynadığı bir oyun olmaktan çıkıp diğer bireylerinde oynadığı bir oyun olmuştur. Çinlilerden sonra Japonların futbola ilgilendikleri futbola benzer oyunlar oynadığı görülmektedir. 7. yüzyıldan itibaren oynanmaya başlanan Japon kemarisi bereket mitiyle güneş kültürünün iç içe geçtiği katı bir ritüeldir. Kemari/nin top oyunlarının en barışçılı ve en huzurlusu olduğu söylenebilir. Bu oyunun ne galibi vardır ne de mağlubu, kemari'de saflaşma yerine işbirlikçi beraberlik, sayıları dört ile sekiz arasında değişen oyuncuların başka bir oyuncuya dokunmadan topu ayaklarıyla mümkün mertebe uzun süre havada saydırmak için gösterdikleri ortak çaba söz konusudur. Ortada bir spor hırsı varsa, oda topu başka bir takıma kıyasla daha çok saydırabilmektir. (Stemmler 2000: 17)

Orta Amerika'da Çin ve Japonya'daki eski top oyunlarından tamamen bağımsız olarak Avrupa'da da benzer oyunlar ortaya çıkmıştır. Fakat top oyunları mitik tasarımlar veya simgesel ritüeller arasında kurulan bağlara eski kıtanın her yerinde rastlanmaz. Yunanistan, İngiltere, İskoçya, Normandiya ve Britanya'da belli başlı kuralları olmayan futbol oyunları yeni çağa kadar oynanmaya devam etmiştir. Avrupa'da futbol ortaçağda, Çinlilerin bu icatta bulunmalarından birkaç bin yıl sonra yeniden icat edilmiştir. 12. yüzyıldan itibaren, Avrupa'nın bazı ülkelerinde, kuralları tarihin karanlığında boğulmuş olan ilkel bir futbol oynanıyordu. Bu ilk futbol özellikle de iki bölgede yaygındı: Kuzey Fransa ve İngiltere. Avrupa futbolunun prototipi Fransa ve İngiltere'de ortaya çıkmıştır. Futbol ilk yıllarından günümüze değin sert bir kavga ve dövüştür. Futbolun modern çağa uzanan yolu sayısız ölü ve yaralılarla doludur, bu nedenle sık sık yasaklarla donatılmıştır. Futbol hem bedensel hem de yaşamsal bir tehlike arz etmekteydi. O zamanlarda günümüzde göklere çıkarılan centilmenliğin lafı bile edilmezdi. Kavga edilir, tekme atılır, yumruklar havada uçuşurdu. Bazı kavgacılar ya da düşman köyler eski hesapları görmek için futbol maçını bulunmaz nimet sayarlardı. Oyunda kavga çıkma ihtimali oyuncu sayısının artmasıyla doğru orantılıdır. Takımlardaki oyuncu sayısı 19. yüzyıla dek kesin olarak belirlenmediği için bazen küçük birer çatışmaya dönüşen kitlesel boğuşmalar meydana gelebiliyordu.

16. ve 17. yüz yıllara gelindiğinde özellikle İngiltere ve İskoçya'da futbola toplumun her kesimi akla gelebilecek her yerde kucak açmıştır. Rönesans döneminde Oxford ve Cambridge üniversitelerinin öğrencilerinin yanı sıra lise öğrencileri de maçlar

yapmaktaydı. Futboldan ya çok az hazzeden ya da hiç hazzetmeyenler, toplumun yalnızca küçük bir kesimiydi: İngiltere ve İskoçya'da kentlin Püriten burjuvaları ve İtalya hariç Avrupa'nın bütün soyluları. Birinci kesimin dini kaygıları vardı, diğer kesim ise her zaman olduğu gibi avlanmayı ve tenisi tercih ediyordu. İngiltere'de Rönesans ve Barok dönemlerinde bir uygarlaşma sürecine rastlanmaz. Ama belki de modern kitle futbolunun temeli hatta ön koşulu İngiliz futbolunun asırlar boyu süren düzensizliği ve toplumsallığıdır. Futbolda uzun süre bir gelişme yaşanmaması, yalnızca oyun biçimiyle ilgilidir, yoksa futbol hızla yayılmış ve saygınlığı sürekli artmıştır. 18. yüzyıl sonlarında ve 19. yüzyıl başlarında İngiltere'de futbol önemini eskiye oranla yitirir. Taşra halkı ve kentlerdeki basit insanlar futbola eskisi gibi önem vermez. O dönemde pek çok İngiliz köyünde futbol oyuncularının elinden oyun sahaları alınır. Futbol bir anlamda gerileme dönemine girer ta ki sanayi devrimiyle birlikte çalışma saatlerin de kesintiye gidilen İngiliz işçilerine serbest zamanlarını futbol oynayarak geçirmeleri düşünülene kadar.

Serbest Zaman Aracı Olarak Futbol

Bir etkinlik biçimi olarak serbest zaman, oyun ya da dinlence biçiminde ortaya çıkmaktadır. Örneğin, insanı sıradan zaman, mekan ve kurallardan ayıran oyun, bireyin gizli kalmış yönlerini geliştirmesine ve ifade etmesine yardım eder. Günlük yaşama özgü gereklilik, zorunluluk ve görev alanının dışında yer alan tıpkı serbest zaman gibi çalışma zamanından ve duygusundan arta kalan bir şey değil, yaşama sanatında bireyin yeteneklerini geliştiren bir alandır. Oyun, toplumsal kişiliğinin her şeyi kapsayan

taleplerinden kurtulmak isteyen kişiye bireyselliğini gerçekleştirilebileceği bir yer açmaktadır.

Freud'a göre, bilinç alanında gerçeklik ilkesinin denetimine girmeyen tek alan, çocuk oyunlarının da kaynağını temsil eden ve insanın daha sonraki yaşamında sanat düzeyinde ortaya çıkan imgelem yetisidir. İmgelem, bireyle bütünü, istekle isteğin gerçekleşmesini, mutlulukla ve mantığı birbiriyle bağdaştırır. Gerçeklik ilkesi bu uyuşmayı bir ütopya olarak sunsa da, imgelem bunun gerçekleşebileceğini gösterir. Başka deyimle imgelem, gerçeklik ilkesinin özgürlük ve mutluluk üzerine koyduğu sınırlamaları kabul etmez; varolandan daha iyisini isteyebilmeyi unutturmaması, daima hatırlatması nedeniyle eleştirel bir yapı taşır. (Aydoğan 2000: 23).

Sanayi toplumunun getirdiği çalışma düzeninin, tahakkümü ussallaştırmakla kalmayıp, yaşamak için çalışmak zorunda olan bireyin sadece çalışma saatlerini değil, çalışma saatlerinin dışındaki saatlerini de, serbest zamanlarını da tahakkümün getirdiği ahlaki ölçütlere uygun davranış kalıplarına sokmaya zorlamış olmasıdır. Bu davranış kalıpları, insanları zorluklar ve sömürü karşısında isyan etmek yerine "afyonlayıcı" bir etkide bulunarak onları yazgılarını kabul etmeye yönlendirmiştir. (Aydoğan 2000: 81).

19. yüzyıl boyunca, en azından bu yüzyılın son çeyreğine kadar işçilerin tembellik hakkı diye bir şeyin varlığından haberdar olmalarından çekinen yönetici elitin bu korkusu, daha çok, ekonomik boyutu ağır basan bir korku olarak kalmıştır. Mutlak sömürü döneminde bu elitin mantığı ve bu mantığın uzantısı olarak işçi sınıfa kazandırılmak istenen etik anlayış, çalışan kesimin çok

çalışıp çok üretmesi, fakat kanaatkarlık içinde az tüketmesi olmuştur. Yüzyılın sonlarına doğru, tüketimin bu kesimlere açılmasının işçileri ve çalışan kesimleri sisteme entegre etmekte işe yarayabilecek önemli bir yöntem olabileceğini keşfedilmiştir. Modern toplum sistemlerinin üzerinden atamadığı korkusu, işçilerin ve çalışan kesimlerin çalışma saatlerinin kısaltılması ile artabilecek serbest zamanlarının bu insanlarca sisteme karşı eleştirel bir bakış tarzı geliştirmekte kullanılıp kullanılamayacağı konusunda olmuştur.

Harry Svados'un yaptığı araştırmanın bulgularına göre, işçilerin içinde yaşadıkları toplumsal sistemin her sınıfa ana hatları ile aynı şekilde kabul ettirdiği (tattırdığı/özümsettiği) bugünkü hayat tarzına karşı eleştirel bir yeniden değerlendirme yapılmadıkça, ücret artışlarından ve çalışma saatlerindeki indirimlerden korkulmasına gerek olmadığını göstermiştir. Ücretleri artan, çalışma saatleri kısalan işçiler ilk haftalar evlerinde, bahçelerinde, komşularının evlerinde, bahçelerinde vakit geçirmişlerdir. Sonra canları sıkılmaya başlamıştır. Derken, çalışmadan evde oturan karıları buzdolabının yenilenmesi, daha iyi bir semte taşınması için bu boş zamanlarda ikinci bir ek işte çalışmalarının iyi olacağını söylemeye, savunmaya başlamıştır. İkinci işte çalışmaya başlayan işçiler, grev kırıclığı yapmayı kabullenmek zorunda kalmışlardır.

İşçiler kendilerinden duydukları utançla, iç kırıklığı ile baş başa kalmaya başlayınca bu duygularını, bu edilginleşme duygularını bastırmak için, o zamana kadar hiç duymadıkları bir ihtiyacı duymaya başlamışlardır. Ergilci (maço) kültürü daha yoğun yaşama ihtiyacıdır bu yeni duyulan ihtiyaç. Sert sporların yapıldığı kulüplere gidip gelmeler, üye olmalar, ödüürücü av sporunun yaygınlaşması; vücut geliştirme pratiklerinin yaygınlaşması; erkek

birahane ve lokallerinin ortaya çıkışı; daha kaba saba konuşmak, küfürlü konuşmanın yaygınlaşması vb. değişiklikler yaşanmaya başlanmıştır. (Oskay;1999:192)

Sanayi devrimiyle birlikte yeni tip kentlerde insan emeğini yükseltmektedir. Sistemli boş zaman oluşturmaktadır. Bu boş zamanlar spor yapmak suretiyle değerlendirilmektedir. İngiltere’de geçmişi uzun yıllara dayanan futbol, işçilerin serbest zamanlarını verimli bir şekilde kullandıkları, zamanlarının büyük bir kısmını alan faaliyettir. Futbolla serbest zamanlarını geçiren işçiler var olan sistemi sorgulamadıkları için işverenler de futbolu desteklenmektedir.

Seyircisi de oyuncusu da başlangıçta işçilerden oluşan futbol günümüzde futbolcular için bir iş kolu halini almıştır. Artık takımlarda astronomik fiyatlarla transferleri yapılan profesyonel sporcular yer almaktadır. Bu uğraşı futbolcular için serbest zaman uğraşısı olmaktan çıkmış meslek halini almıştır. Futbol seyirciler için önemli bir serbest zaman izlencesi olurken aynı zaman büyük patronların desteklediği bir endüstri kolu olmuştur.

Modern Futbol

Günümüzün en popüler sporu olan futbol nasıl oluyor da bu kadar büyük kitleleri peşinden koşturabiliyor? Milyonlarca insanı televizyon ekranlarına toplaya biliyor?

Futbol her şeyden önce çok basit bir spor. Kuralları 7’den 70’e herkes tarafından kolaylıkla anlaşılabilir. 1920 yılında, Belçika’nın Antwerp kentinde toplanan Uluslararası Futbol Federasyonu genel kurul toplantısının ana konusu futbol oyununun kurallarının evrenselleştirilmesiydi. Uluslar arası arenada da

oldukça popüler olan futbol bu sporu oynayan tüm ülkelerde ve tüm takımlarda aynı kurallarla oynanıyor. Takımların taraftarı olsun veya olmasın, kendi ülkesinin takımı olup olmaması da bir önem teşkil etmeksizin seyirci sayısını milyonlara ulaştırmaktadır. Bir sporun kuralları ne kadar kolay ve anlaşılır ise ve aynı zamanda takım ruhunu ne kadar iyi gösteriyorsa seyirci sayısı da o kadar yüksektir.

Futbol kolektif oynanan bir oyundur. Her oyuncun bireysel yeteneklerinin yanı sıra takım arkadaşlarıyla oluşturduğu uyum oyunun daha başarılı, daha zevkli ve daha üstün olmasını sağlar. Futbolun kolektif bir spor olması beraberinde stratejik çalışmayı da getirir. Karşı takıma uygun stratejiler geliştirilmesi seyircide bir meydan muharebesi seyrediyor hissi uyandırır. Eski zamanlardaki savaş meydanlarının yeri artık futbol sahalarıdır. Gladyatörlerin yerini futbolcular almıştır ve kan yerine kontrollü bir şiddet izlenmektedir. 11'er kişilik birer mini ordu gibi hareket eden takımların zafere ulaşabilmeleri için mekanın kontrolünü ellerinde tutmaları gerekmektedir. Zira futbol alt kültürü, 'mitik' bir evrendir: Takım kimlikleri ve onlara bağlanan aidiyetlerinin şekillenmesinde mitosların payı büyüktür: Kahraman/yıldız futbolcu figürleri, efsanevi başarılar bunların göstergesidir. (Bora 2002: 52). Savaş alanlarında olduğu gibi kendi alanlarında korumayı sağlayıp, nihai sonuca ulaşmak içinde karşı ataklarının başarıyla sonuçlanması gerekir. Futbolun bütün terminoloji savaş taktikleri için geliştirilmiş kavramları kullanır (ofans, defans, seyirci, kale)

Futbol çok belirgin şiddetten arındırılmıştır. Oyuncuların birbirlerine fiziksel güç uygulamaları çeşitli kurallarla engellenmiştir. Sarı ve kırmızı kartlarla oyundaki şiddet denetim altında tutulmaya

çalışılır. Oyun içindeki şiddet kurallarla bastırılmaya çalışılsa da taraftarlar arasındaki şiddeti bastırmaya yarayan bir kural henüz yoktur.

Genel bir bakış açısına göre, futbolu meslek edinen bazı sağlıklı-yetenekli genç insanlar, uzunca bir eğitimden sonra takımlarda yer alırlar ve mesleklerini icra ederler. Bu işten kısa sürede büyük miktarlarda para da kazanabilirler. Futbolcuların takım tuttuğu pek söylenemez. Kim daha iyi para verirse koşa koşa giderler. Halk tabiri ile "kimin arabasına binerlerse onun türküsünü söylerler." Oysa fanatik taraftarlar, çok sevdiği bir futbolcu rakip bir takımla sözleşme imzaladığında bu işe çok alınır, kendisine ihanet edilmişçesine kızgınlık duyar.

İşin bir de medya boyutu vardır. Takımların galibiyetleri ve yenilgileri sansasyonel haberlerle duyurulur, yorumlanır. İş bununla da kalmaz, iğneden ipliğe futbolcuların her yapıp ettiği kitlelere belletilir. Bütün yaz boyunca istesek de istemesek de futbolcuların transfer haberleriyle meşgul olmadık mı? Futbolcuların manken ya da şarkıcılarla olan ilişkilerine, gençlere yönelik pek çok sözüm ona spor programında yer verilir, özendirilir. Böylece kitlelerin futbol endüstrisiyle irtibatları desteklenir.

İnsanda mevcut olan başkaları üzerinde egemen olma ve yarışma duygusu, futbol yoluyla, toplumca makul kabul edilen, hatta teşvik edilen bir sahada varlığını ortaya koymaktadır. Bireysel olarak psikolojik bir analize gidildiğinde, çocukluktan kalma bilinçaltı değersizlik duygularının varlığından söz edebiliriz. Çocukluğunda kendine değer verilmemiş birey, yetişkinliğinde toplumca kabul gören ve prestiji yüksek kişi, grup veya kurumlarla özdeşleşmeye yönelecektir. Böylelikle bu duyguların verdiği

rahatsızlıktan kurtulmaya çabalayacaktır. Örneğin bir fanatik, tuttuğu futbol takımının başarısını kendi başarısıymış gibi algılar. Başarısızlık durumunda ise çılgına dönebilir. Çünkü bilinçaltındaki değersizlik duygularıyla yüzleşmesi söz konusudur. Çocuk, takım tutma gereğinin bilincine vardığı yaşlarda, doğal olarak o yıllarda en başarılı olan takıma yönelecektir. Ancak onun bu sürecini çok sevdiği bir yetişkin, örneğin baba, dayı değiştirebilir ve çocuk sevdiği kişiyle özdeşleşmek için farklı bir takıma yönelebilir. Veya kardeşini kıskanan ve gizli bir çatışma içinde olan çocuk, rakip bir takımı tutmayı tercih ederek saldırganlık dürtülerine uygun bir yol bulmuş olabilir. Çocukluktan kalma yalnızlık ve dışlanma korkuları da çocuklarda aşırı bağlılığa yönelik bir fanatizmin oluşumuna zemin hazırlar. Çünkü birey kendi takım taraftarları ile sıkı bir duygusal bağ geliştirir. Bir ortak nokta etrafında “ben” duygusundan sıyrılıp “biz” olur. Hızlı sosyo-kültürel değişim yaşamakta olan toplumlarda bu “biz” unsuru geçici olarak da olsa kimliğin dağılmasına bir önlem olabilir. Toplumun değerleri çoğunlukla çocuğa ana-baba tarafından aktarılır ve bunlar içselleştirilir. Bu değer aktarımı sürecinde aşırı özgürlükçü, aşırı koruyucu ya da aşırı baskıcı tutumlar, zamanla fanatizmde kılıf bulan bir toplumsal tepki mekanizmasına dönüşebilir. Kişi kendisine sıkıntı veren, engelleyen unsurlara doğrudan tepki veremiyorsa, fanatik davranışları tercih edebilir. Öylesine ki, şiddet ön plana çıkar ve insan en sevdiği kişilere ve topluma karşı gelebilir. Ancak fanatizm, şiddetle eş anlamlı da değildir. (izci-<http://www.semerkand.com.tr/SAYI33/aile.html>)

Futbolda karşımızda sonucu oldukça belirsiz bir mücadele vardır. Belirsizlik kat sayısının çok yüksek oluşu oyunun son ana

kadar heyecanla izlenmesini sağlar. Sonuç olarak üç ihtimal vardır ve seyirciler ne durumda olursa olsun kendi takımlarının galip gelmesini isterler.

Toplumda var olan sınıfsal, sosyal, kültürel farklılıklar futbol taraftarlığında da kendini gösteriyor. Futbol yüzyılın başında bir işçi oyunu ve asla burjuvazinin ilgilenmediği bir şeyken ikinci dünya savaşının bitimiyle birlikte sınıfsal duvarları aradan kaldıran herkesin eğlencesi haline geliyor, sonra kağıtlar tekrar dağıtılıyor ama tek farkı, herkes farklı kısmını alıyor. Aristokrat bir aile bir spor kulübünün yönetiminde yer alıp stadyumun locasında bunu seyrederken, burada kahvedeki çocuklar da kendilerince futbolla ilişki kuruyor, orta sınıf onun kaş kolunu ve formasını alıyor, böylece her tarafa yeniden yayılmış oluyor.(Uluğ 2002: 32)

Futbolun geniş kitleleri ilgilendiriyor olması, futbolu popüler kültürün nesnesi haline getiriyor. Bu kadar sevilen ve takip edilen bir etkinlik, popüler siyaset yapmak isteyen politikacıların da iştahını kabartıyor. Onlarda bu kadar coşkulu bir kitlenin enerjisinden yararlanmaya çalışıyorlar. Bu büyük kitleden destek ve prestij sağlamayı umuyorlar. Milli kimliklerin oluşmasında futboldan yararlanılıyor bütünleştirici rolü kullanılıyor. Kitlelere ulaşma meselesi var herkes için, ve özellikle kitleleri yüksek bir aktivite ortamında yakalama çabası. Futbol aracılığıyla mesajlar vermek futbolun sempatisini kullanmak pek çok politikacının tercihi olmuştur. Son Dünya Kupasında politikacılar futbolcularla görünmek için birbirleriyle yarışmışlar, Dünya Kupasını izlemek için futbol turları düzenlemişlerdir. Her biri Türk Milli Takımının başarısından kendine çıkaracak bir pay bulabilmiştir.

Bir spor dalı olarak futbolun son yıllardaki gelişimi incelendiğinde, başlangıcından itibaren her ne kadar kurallarında çok fazla bir değişiklik olmasa da, gerek kulüplerin kurumsallaşması, gerekse futbolcuların birer kahraman gibi algılanışları, gerek medyanın bu spora gösterdiği ilgi, gerekse futbolun endüstriyel bir kol olması açısından pek çok değişim ve gelişim göstermiştir. .

Futbol globalleşmenin göstergelerinden biri olmuş, takımlar dünyaya açılmışlardır. Uluslararası futbolcular ve teknik adamlar yetişmiştir. Bunun sonucunda kapitalist modernite uluslararası ağlar yaratmıştır.

Kaynakça

- AYDOĞAN, Filiz (2000). Medya ve Serbest Zaman, Om İletişim, İstanbul.
- BORA, Tanıl(Haziran 2002). Gelenek, Camia ve Mitos, Toplumsal Tarih.
- İZCİ, Ayşe (<http://www.semerkand.com.tr/SAYI33/aile.html>).
- OSKAY, Ünsal (1999). Yıkanmak İstemeyen Çocuklar Olalım, YKM Yayınları, İstanbul.
- STEMMLER, Theo (2000). Futbolun Kısa Tarihi, Çev. Necati Aça, Dost Kitapevi, Ankara.
- ULUĞ, Yiğiter (Haziran 2002). Toplumun Sahalara Yansıyan Yüzü:Futbol, Toplumsal Tarih.

